

УДК 811.161.2'282:81'37

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/94-2-43>

Vita ОСМАНОВА,

orcid.org/0009-0004-4802-3743

аспірантка

Інституту українознавства імені І.П. Крип'якевича Національної академії наук України

(Львів, Україна) sergiivnavita@gmail.com

СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ІМЕННИКА В НАДДНІСТРЯНСЬКОМУ ГОВОРІ

У статті здійснено аналіз семантичної еволюції іменникової лексики наддністрянського говору на матеріалі корпусу усноїсторичних текстів. Актуальність розвідки зумовлена необхідністю комплексного вивчення діалектної семантики як відображення мовної картини світу локальної спільноти, а також потребою систематизації лексичного матеріалу, що фіксує історичний досвід ХХ–ХХІ ст. Джерельною базою слугували понад 7 годин аудіозаписів живого мовлення, зібраних методом включеного спостереження у селах Тернопільської (Вікно, Біла) та Львівської (Сусолів, Підгайчики, Никловичі) областей. У роботі з'ясовано, що семантичні трансформації іменників у досліджуваному говорі відбуваються переважно через механізми метафоризації, метонімії, семантичної спеціалізації та генералізації, а також емоційно-оцінних модифікацій. Встановлено, що найпродуктивнішою моделлю є метонімія, яка забезпечує «економію» мовлення в ритуалізованих сценаріях. Зокрема, зафіксовано регулярні перенесення за моделями «предмет → подія» та «дія → діяч». Окрему увагу приділено явищу антономасії, коли власна назва стає загальною назвою групи. Досліджено метафоричні перенесення в родинно-побутовій сфері, де вікові чи статусні характеристики стають назвами сімейних ролей. Проаналізовано процеси спеціалізації значень під впливом історичних подій: іменник переселенець у говірці звужує семантику до позначення конкретної групи повоєнних депортованих осіб. Виявлено значний пласт лексики з оцінними зсувами, що формують «репресивний лексикон» і структурують колективну пам'ять: пейоративне переосмислення етноніма москалі/руські та негативна конотація радянського новотвору сексот. Зроблено висновок, що семантична структура іменників наддністрянського говору є динамічною системою, де стабільна синтагматика та жанрові контексти (аграрний, весільний, воєнний наративи) визначають специфіку значень, перетворюючи діалектизми на маркери локальної ідентичності та солідарності.

Ключові слова: наддністрянський говір, семантика іменника, діалектна лексика, усна історія, метафора, метонімія, мовна картина світу.

Vita OSMANOVA,

orcid.org/0009-0004-4802-3743

PhD Student

Ivan Krypyakevych Institute of Ukrainian Studies, National Academy of Sciences of Ukraine

(Lviv, Ukraine) sergiivnavita@gmail.com

SEMANTIC FEATURES OF THE NOUN IN THE DNIESTER DIALECT

The article analyzes the semantic evolution of noun vocabulary in the Dniester dialect based on a corpus of oral history texts. The relevance of the study is driven by the necessity of a complex examination of dialect semantics as a reflection of the local community's linguistic picture of the world, as well as the need to systematize lexical material recording the historical experience of the 20th–21st centuries. The source base consists of over 7 hours of live speech audio recordings collected through participant observation in villages of the Ternopil (Vikno, Bila) and Lviv (Susoliv, Pidhaichyky, Nyklovychi) regions. It has been determined that semantic transformations of nouns in the studied dialect occur primarily through mechanisms of metaphorization, metonymy, semantic specialization and generalization, as well as evaluative modifications. It is established that metonymy is the most productive model, ensuring "speech economy" in ritualized scenarios. In particular, regular transfers based on the models "object → event" and "action → actor" were recorded. Particular attention is paid to the phenomenon of antonomasia, where a proper name becomes a common group name. Metaphorical transfers in the family and domestic sphere are investigated, where age or status characteristics become names of family roles. Processes of meaning specialization under the influence of historical events are analyzed. A significant layer of vocabulary with evaluative shifts, forming a "repressive lexicon" and structuring collective memory, was revealed: pejorative reinterpretation of the ethnonym moskali/ruski and the negative connotation of the Soviet neologism seksot. It is concluded that the semantic structure of nouns in the Dniester dialect is a dynamic system, where stable syntagmatics and genre contexts (agrarian, wedding, war narratives) determine the specifics of meanings, transforming dialectisms into markers of local identity and solidarity.

Key words: Dniester dialect, noun semantics, dialect vocabulary, oral history, metaphor, metonymy, linguistic picture of the world.

Постановка проблеми. В останні десятиліття в українському мовознавстві зростає увага до дослідження семантичних аспектів лексики діалектів. Якщо традиційно діалектологія більше зосереджувалася на фонетичних та граматичних особливостях говорів, то сучасні праці дедалі частіше звертаються до аналізу лексичного значення і його трансформацій. Фахівці наголошують, що діалектна лексика має велику евристичну цінність і відображає історичний поступ та світогляд народу (Горбач 2003: 3). Відповідно, семантичний аналіз діалектного словникового складу є необхідним для розкриття цих культурно-історичних нашарувань. Особливо це стосується наддністрянського говору, який є одним із найдавніших діалектних утворень і зберігає у своїй семантичній структурі як архаїчні риси, так і сліди новітніх історичних впливів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Оцінюючи стан українського діалектного словникарства початку ХХІ ст., О. Бондар визначає системне вивчення лексико-семантичної структури говірок як одне з найважливіших завдань галузі, наголошуючи на потребі чіткого розмежування полісемії та омонімії у діалектній лексиці (Бондар 2012: 15). Важливий етап системного опису семантики діалектної лексики задала праця П. Гриценка, який одним із перших в українському мовознавстві змодельював систему діалектної лексики, підкресливши, що моделювання дозволяє «більш точно описати однорідний матеріал різних говірок ... та виявити ступінь диференціації/інтеграції досліджуваних діалектних систем» (Гриценко 1984: 190).

У новітній методології Т. Ястремська пропонує аналіз діалектної лексики крізь три взаємодоповнювальні виміри – парадигматичний, синтагматичний та епідигматичний, поєднуючи номінативний і семантичний простори концепту (Ястремська 2021). А. Марчук на матеріалі діалектних назв осіб жіночої статі показала, що фемінитиви набувають додаткових семантичних відтінків, виражаючи емоційну оцінку (Марчук 2016). Також варто відзначити праці В. Різник (2016) та Л. Колеснік (2018), які досліджували семантичні зв'язки та варіювання номінацій. Варто зауважити, що поєднання діалектологічного та усноісторичного підходів дозволяє розглядати слово не як статичну одиницю, а як динамічний елемент живої комунікації. Проте системний опис семантичних трансформацій іменників у конкретному локальному говорі з опорою на суцільний корпус усноісторичних текстів залишається порівняно мало розробленим.

Мета статті полягає у виявленні закономірностей семантичної еволюції іменникової лексики наддністрянського говору на основі аналізу усноісторичних нарративів.

Виклад основного матеріалу. Словниковий склад мови безперервно еволюціонує завдяки таким семантичним процесам, як метафоричне й метонімічне перенесення значення, а також розширення (генералізація) і звуження (спеціалізація) семантики слова. Ці процеси відіграють ключову роль у розвитку значень: вони дозволяють називати нові явища на основі вже наявних найменувань і відображають пізнавальні та культурні чинники мовної діяльності. Шлях розвитку значень слів відображає історичний і культурний досвід мовного колективу, тому дослідження семантичних змін має не лише лінгвістичне, а й загальнокультурне значення.

Джерельною базою дослідження слугує корпус усноісторичних текстів, записаних від носіїв наддністрянського говору (інформантів різного віку та соціального досвіду) в природних комунікативних ситуаціях. До корпусу залучено наративи автобіографічного, родинно-побутового, етнографічного, а також локально-історичного змісту, що відтворюють пам'ять про події ХХ–ХХІ ст., традиційні практики повсякденного життя, релігійні обряди, трудову діяльність, взаємостосунки в громаді. Матеріали дослідження були зібрані у двох населених пунктах Тернопільської області (с. Вікно та с. Біла Чортківського району) та у трьох населених пунктах Львівської області (с. Сусолів, с. Підгайчики та с. Никловичі), на теренах поширення наддністрянського говору. Зібрано й проаналізовано понад 7 години аудіозаписів інтерв'ю та їх детальні транскрипції, які становлять цінне джерело для аналізу не лише мовних особливостей, але й соціокультурного контексту функціонування наддністрянського говору. Усі записи були розшифровані зі збереженням фонетичних та граматичних особливостей мовлення інформантів, що дозволило здійснити точний контекстуальний аналіз лексики.

На матеріалі поданого корпусу іменникову лексику наддністрянського говору можна проілюструвати семантичні зрушення з різних лексико-семантичних груп. У кожній ЛСГ можна виявити слова, що демонструють семантичні зрушення або набули додаткових відтінків у контексті говору.

Метонімія. Одним із найпродуктивніших механізмів виявляється метонімія – перенесення назви за суміжністю, що обслуговує потребу «економії» й швидкої ідентифікації подій, учасників та соціальних ролей у ритуалізованих сценаріях.

“Метонімія – це види вербального зміщення” (Ястремська 2021: 183). У досліджуваному говорі вона виконує не лише номінативну, а й соціально-інтегративну функцію.

Вінок. Базово *вінок* – «сплетене коло з рослин» (СУМ-11, I: 677). У наддністрянському говорі фіксується стабільне перенесення «ПРЕДМЕТ → ДІЯ», коли *вінок* номінує завершальне святкування наприкінці жнив чи осінніх робіт, тобто саму подію, обряд. Така метонімія підкреслює важливість колективної праці: результат праці (*вінок*) стає символом свята. Типова сполучуваність – *справляти вінок; плести великий вінок; (вінок) на кабіну машини/трактора; шофер їде з вінком; зібратися на вінок*. Жанрово це лексика аграрного календаря та колгоспного повсякдення: «...скінчили усе поле – вже будем **справляли вінок**: в останній день **плетем великий вінок**, чіпаєм у машині на кабіну; **шофер їде з вінком**. Увечір усі збираємось до однієї хати і **робимо баль – вінок справляємо**... уже можна від'їхати додому, чекати знов до весни» (с. Вікно; Слободян Марія, 1947 р. н.).

Бандери. Антономасичне узвичаєння «ВЛАСНЕ ІМ'Я (може, власна назва (антономасія) → НАЗВА ГРУПИ» інституалізує в локальному дискурсі *бандери* як самоназву/внутрішньогрупне означення «наших хлопців», повстанців, які «не йшли до радянської армії». Це перенесення демонструє, як спільнота привласнює зовнішню назву. Типова сполучуваність – *назвали їх бандерами; (наші) хлопці – бандери; ховалися в лісі*. У записах: «Татові сказали, що він **бандера**... а ще ті знали: що **західні – то значить бандера**» [с. Вікно; Ющак Богдан, 1941 р. н.]; «Наші ж хлопці зачили до ліса втікати. По вісімнайцять років мали всі хлопці, геть і старші. А а то вони забирали на війну, а вуни не йшли на війну і втікали, і **назвали їх бандерами**.» (с. Підгайчики; Кишеня Яніна, 1938 р. н.).

Облавники. Метонімія «ДІЯ → ДІЯЧ»: від *облава* → *облавники* ‘учасники каральних рейдів’. У наративах про репресії послідовно відтворюються формули *прийшли облавники; зробили облаву; забрали людей* (регулярно супроводжуються ономасіологічним уточненням про приналежність до радянських каральних структур). У записах: «Ішла **облава**, **багато облавників йшло**. А і тоді та **облава пішла** геть, знов **пішли облавники** на Романівку, такво **всюди худіли, знаєте**.» (с. Підгайчики; Кишеня Яніна, 1938 р. н.).

Метафора. “Це феномен людської мови, універсальність якого виявляється у просторі і часі. Вона пояснює та мотивує не тільки значення кон-

кретних слів, а й фрагменти мовної КС різних народів та етносів. Метафоризація відбувається на підставі стереотипів сприйняття, характерних для етносу (асоціації, порівняння), виокремити які є важливим завданням.” (Ястремська 2021: 181) Метафоричні перенесення торкаються насамперед родинно-побутових номінацій, де соціальний/віковий атрибут слугує «контейнером» для ролі.

Старий. За словником ‘людина похилого віку’ (СУМ-11, IX: 654). У говірці – узуальне розмовне значення ‘чоловік (у шлюбі)’, метафора «ВІК/СТАТУС → СІМЕЙНА РОЛЬ». Типова сполучуваність – *мій старий; старий прийшов/сказав/поїхав; інколи парне моя стара ‘дружина’*. У записах фіксується, напр.: «...та то **мій старий** прийшов... **мій старий** грав і ше там якийсь і танці, і музика є...» (с. Підгайчики; Кишеня Яніна, 1938 р. н.).

Спеціалізація (звуження) та генералізація (розширення). Історичні події ХХ ст. спричинюють як посилення референтної конкретизації окремих номінацій, так і зворотні узагальнення.

Переселенець. Загальне значення ‘той, кого переселено, депортовано’ (СУМ-11, VI: 273) у локальному вжитку звужується до конкретної історичної групи повоєнного переселення (Лемківщина, Надсяння), часто з додатковою маркацією «не свої». Типові поєднання – *переселенці з Лемківщини; привезли переселенців; казали на них бойки*. Ілюстративно: «**Ми казали на них бойки**. На тих, що були **переселенці**» [с. Сусолів; Романович Ганна, 1944 р. н.]; «...мої батьки **жили в Польщі, а в сорок шостому їх переселили в Україну**: привезли на станцію Гримайлів і порозвозили по хатах...» (с. Вікно; Сербай Ольга, 1938 р. н.).

Емоційно-оцінні модифікації. Оцінні зсуви (пейорація/меліорація) виявляють «навантажені» точки колективної пам’яті й афективні контури локальної ідентичності.

Москалі / рускі. Етнонім переосмислюється спеціалізовано як позначення ворожої/окупаційної сили; стабільна пейоративна конотація. Типова сполучуваність – *москалі прийшли; москалі забирали; рускі підходили; говорив по-руські*. У наративі про евакуації/повернення: «...а вже **руські підходили** – лишили села порожні...»; «...там якийсь **руський**, бо по-руські балакав...» (с. Біла; Шмигельська Іванна Михайлівна, 1934 р. н.).

Сексбт. Радянський жаргонізм (скорочення від *секретний сотрудник*) входить у діалект із різко негативним значенням ‘донощик, зрадник громади’. Навіть через десятиліття після зникнення радянської системи, це слово залишається активним у пасивному словнику старшого покоління як

маркер найвищої міри морального осуду. Типові формули – *бути сексотом; він сексот; усіх здавав*. У записах: «...він був **сексót**, усіх здавав. А, **такі сексóти**, це сі **називáли сексóти**. **Такі сексóти**. То вуні мáли з рускими, алé потóму нáші ті бандэри ходили, їм давали дваці п'єть на дупу, е-е, і попереджували, но алé вони дáлі худили, потóму гет їх пубіли.» (с. Підгайчики; Кишеня Яніна, 1938 р. н.)

Висновки. Опрацьований корпус наддністрянського говору переконливо свідчить, що семантична еволюція лексики в наддністрянському говорі визначається небагатма, але дуже продуктивними механізмами – насамперед метонімією та метафорою, які забезпечують оперативне називання подій, ролей і учасників у повторюваних комунікативних сценаріях (жнивний цикл, весільний ритуал, воєнно-репресивний досвід). Метонімія типу «предмет → подія» (*вінок*) і «абстракт → виконавець» (*музики*), а також антономасія (*бандери*) створюють локальні «ярлики» високої частотності зі стабільною сполучуваністю (*справляти/плести вінок; музики грають марша; назвали бандерами*). Метафоризація (*старий 'чоловік'*) закріплює розмовні моделі маркування родинних ролей.

Найпромовистішими для реконструкції колективної пам'яті є **оцінні модифікації**. Пейоративне переосмислення етноніма (*москалі/рускі*) та негативно маркована номінація *сексót* структурують

«репресивний лексикон» і задають моральні координати спільноти; натомість меліоративізація *бандери* у внутрішньогруповому вжитку актуалізує опозицію «свої – чужі» та перетворює чужий ярлик на знак солідарності. Спеціалізація *переселенець* (насамперед щодо повоєнних переміщених із польських територій, часто ототожнюваних із *бойками*) виявляє чутливість діалектної семантики до соціальної стратифікації й досвіду міграцій.

Синтагматика в цих номінаціях – надзвичайно стабільна: вона репрезентує не тільки словникове значення, а й сценарій дії (пор.: *справляти вінок* як указівка на кінець польового циклу, *музики грають марша* як сигнал початку весільного процесу). Жанровий чинник (аграрний, весільний, воєнний наратив) визначає і вибір лексеми, і її типові поєднання. Поколіннєвий зріз (інформанти 1930–1950-х рр. н.) показує, що оцінні й репресивні одиниці зберігають найбільшу емоційну насиченість, тоді як аграрно-обрядові – ритуалізуються й термінологізуються у межах узусу колгоспної доби.

Методично опора на суцільний корпус усно-історичних текстів дозволяє описувати не лише значення, а і їхню «екологію» – хто, коли й в яких формульних поєднаннях їх уживає. Це, зі свого боку, суголосне сучасним вимогам до діалектної лексикографії: подання статей із чіткою розвідкою полісемії/омонімії, фіксацією стабільної сполучуваності та жанрових контекстів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія. Київ : Вища школа, 1980. 246 с.
2. Бичко З. М. Наддністрянські говірки. Короткий словник. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2005. 80 с.
3. Бондар О. І. Українське діалектне словникарство початку ХХІ століття. Науковий вісник Одеського національного університету. Серія: Філологія. 2012. Т. 17, Вип. 4. С. 5–17.
4. Горбач О. Словник північно-підляської говірки села Добровода близько Гайнівки (Польща). Діалектологічні студії. 3: Збірник пам'яті Ярослави Закревської. Львів, 2003. С. 36.
5. Гриценко П. Ю. Моделювання системи діалектної лексики. Київ : Наукова думка, 1984. 227 с.
6. Колеснік Л. Я. Варіювання номінацій людини в українських покутсько-буковинських говірках : монографія. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018. 640 с.
7. Марчук А. О. Особливості семантики і функціонування іменників на позначення осіб жіночої статі. Матеріали ХLV науково-технічної конференції гуманітарних підрозділів ВНТУ. Вінниця, 2016.
8. Різник В. П. Назви їжі та кухонного начиння в говірках надсянсько-наддністрянського суміжжя : дис. ... канд. філол. наук. Львів, 2016.
9. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970–1980.
10. Шило Г. Наддністрянський регіональний словник. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008.
11. Ястремська Т. Моделювання українського діалектного простору: концепти ВЕРХ / НИЗ. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2021. 804 с.

REFERENCES

1. Bevzenko S. P. (1980) *Ukrainska dialektolohiia*. [Ukrainian dialectology] Vyshcha shkola, Kyiv, 246. [in Ukrainian].
2. Bychko Z. M. (2005) *Naddnistrianski hovirky. Korotkyi slovnyk*. [Dniester dialects. Short dictionary] Navchalna knyha – Bohdan, Ternopil, 80. [in Ukrainian].
3. Bondar O. I. (2012) *Ukrainske dialektne slovnykarstvo pochatku XXI stolittia*. [Ukrainian dialect lexicography of the beginning of the 21st century] *Naukovyi visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu*. Serii: Filolohiia, Odesa, 17(4). 5–17. [in Ukrainian].

4. Horbach O. (2003) Slovnyk pivnichno-pidliaskoi hovirky sela Dobrovoda blyzko Hainivky (Polshcha). [Dictionary of the Northern Podlachian dialect of the village of Dobrovoda near Hajnówka (Poland)] Dialektolohichni studii. 3: Zbirnyk pamiati Yaroslavy Zakrevskoi, Lviv, 36. [in Ukrainian].
5. Hrytsenko P. Yu. (1984) Modeliuvannia systemy dialektnoi leksyky. [Modeling the system of dialect vocabulary] Naukova dumka, Kyiv, 227. [in Ukrainian].
6. Koliesnik L. Ya. (2018) Variiuvannia nominatsii liudyny v ukrainskykh pokutsko-bukovynskykh hovirkakh: monohrafiia. [Variation of nominations of a person in Ukrainian Pokuttya-Bukovyna dialects: monograph] Vydavnychi dim Dmytra Buraho, Kyiv, 640. [in Ukrainian].
7. Marchuk A. O. (2016) Osoblyvosti semantyky i funktsionuvannia imennykiv na poznachennia osib zhinochoi stati. [Features of semantics and functioning of nouns denoting females] Materialy XLV naukovo-tekhnichnoi konferentsii humanitarnykh pidrozdiliv VNTU, Vinnytsia. [in Ukrainian].
8. Riznyk V. P. (2016) Nazvy yizhi ta kukhonnoho nachynnia v hovirkakh nadsiansko-naddnistrianskoho sumizhzhia: [Names of food and kitchen utensils in the dialects of the Sian-Dniester borderland]: : dys. ... kand. filol. nauk. Lviv. [in Ukrainian].
9. Bilodid I. K. (Ed.) (1970–1980) Slovnyk ukrainskoi movy: v 11 t. [Dictionary of the Ukrainian language: in 11 volumes] Naukova dumka, Kyiv. [in Ukrainian].
10. Shylo H. (2008) Naddnistrianskyi rehionalnyi slovnyk. [Dniester regional dictionary] Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, Lviv. [in Ukrainian].
11. Yastremska T. (2021) Modeliuvannia ukrainskoho dialektnoho prostoru: kontsepty VERKh / NYZ. [Modeling of the Ukrainian dialect space: concepts TOP / BOTTOM] Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, Lviv, 804. [in Ukrainian].

Дата першого надходження рукопису до видання: 19.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 19.12.2025
Дата публікації: 31.12.2025